

Waldemar Deluga

Królewiec w dawnej fotografii

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 95-100

1993

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Waldemar Deluga

Królewiec w dawnej fotografii

Sztuka Prus Książęcych, ściśle związana z regionem Pomorza Wschodniego, inspirowała wielu badaczy od początku historii sztuki, ale Królewiec, jako drugi ośrodek artystyczny po Gdańsku, pozostaje nadal w cieniu zainteresowań historycznych. Badania nad rozwojem artystycznym Królewca w sytuacji zniszczenia ogromnej części miasta, a także przemieszczenia obiektów zabytkowych do wielu miejscowości, mogą się opierać na przedwojennych inwentaryzacjach, a przede wszystkim na zachowanym materiale fotograficznym. Nieznany zbiór negatywów przechowywany w Archiwum Instytutu Sztuki PAN w Warszawie może uzupełnić braki w zachowanym materiale ikonograficznym. Dopełnieniem tej dokumentacji są materiały mikrofilmowe zebrane w Instytucie Herdera w Marburgu, wśród których znajduje się kilkadziesiąt widoków Królewca. Również w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie przechowywane są fotografie zabytków miasta. Niniejszy szkic stawia sobie za zadanie przedstawienie wspomnianego materiału fotograficznego i ikonograficznego, a także prezentację literatury związanej z zabytkami sztuk plastycznych, architektury i ich historii, omówienie związków artystycznych sztuki Pomorza Wschodniego oraz postulatory badawcze związane z tą problematyką.

Historiografia artystyczna miasta w stanie obecnym wymaga wielu nowych poszukiwań związanych z różnymi badaniami źródłowymi¹. Będą to przede wszystkim materiały dawnego Archiwum Miejskiego w Królewcu, obecnie znajdujące się w Berlinie, a przedtem w Getyndze. Zespół ten został opublikowany w dwudziestopięciotomowym wydawnictwie *Elementa ad Pontium Editiones*, przygotowywanym przez Marię Lanckorońską, prezentującym zagraniczne archiwalia dotyczące historii Polski². Przedwojenne badania nad zabytkami i rozwojem artystycznym miasta obejmowały przede wszystkim prace o charakterze inwentaryzacyjnym. Pierwsza praca to publikacja Adolfa Boettichera, obejmująca cały region Prus Wschodnich, której siódmy tom poświęcony został Królewcowi. Edycja ta omawia głównie architekturę miasta, zaś wyposażenie wnętrza budowli przedstawiono znacznie skromniej³. Rozpatrywanie poszczególnych zagadnień sztuki królewieckiej rozpoczęto na początku tego wieku. Jedną z pierwszych

1 Por.: E. Wermke, *Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreussen*, Königsberg 1929; tenże, *Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreussen für die Jahre 1930—1938*, Aalen 1964; tenże, *Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreussen*, Bonn — Bad Godesberg 1974; L. Przymusiński, *Badania nad sztuką polską pobrzeża Bałtyku 1945—1964*, Biuletyn Historii Sztuki, 1965, t. 27, ss. 295—300; Z. Kruszelnicki, *Historiografia sztuki Gdańska i Pomorza*, Wrocław 1980; W. Deluga, *Königsberg in der Photographie. Quellen zur Bau- und Kunstgeschichte*, Nordost-Archiv. Zeitschrift für Kulturgeschichte und Landeskunde, Lüneburg 1990, t. 98, ss. 71—86.

2 *Dokumenta ex Archivo Regimondo ad Poloniam spectantia*, ed. C. Lanckorońska, L. Olech, w: *Elementa ad fontium Editiones Fundatio Memoriae Caroli de Rzezie Lanckoroński Dicata*, t. 30—32, 34—63, 65, Roma 1973—1986.

3 A. Boetticher; *Die Bau und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen*, t. 7, Königsberg 1899.

prac dotyczących środowiska malarzy jest książka Waltera Gysslinga, ukazująca twórczość Antoniego Mölera, który urodził się w Królewcu i wykonywał obrazy na zamówienie miasta. Autor podkreślił znaczenie oddziaływania grafiki małych mistrzów, jak również rycin niderlandzkich⁴. Lata trzydzieste przyniosły największą liczbę publikacji. Szybki rozwój badań nad sztuką niemiecką na wschodzie, podyktowany ówczesnymi wymogami i wschodnią polityką państwa, z punktu widzenia rozwoju historii sztuki przyczynił się do poznania zabytków tego obszaru. Niestety, polscy badacze zaprzestali zajmowania się sztuką Pomorza, kładąc nacisk na kulturę kresów Rzeczypospolitej. Waclaw Studnicki w sprawozdaniu z podróży naukowej do Królewca ubolewał, że prace naukowe w Polsce nie obejmują wcale terenów północno-wschodnich państwa. Przedstawiając warsztat naukowy badaczy niemieckich, próbował zainteresować czytelników zasobami archiwów i bibliotek miasta, twierdząc, że „wrażenie z pobytu i warunki pracy naukowej stworzone przez kierowników i pracowników pozostaje jak najlepsze”⁵. W tym czasie wydano pracę zbiorową poświęconą rejonowi Prus w znaczeniu dawnego obszaru państwa krzyżackiego, gdzie Karl Heinz Clasen w dwóch artykułach ukazał rozwój sztuki królewieckiej od XVI do początku XX w.⁶ Jednocześnie pojawiło się kilka krótkich prac poświęconych zamkowi krzyżackiemu, a również monografii artystów, takich jak: Schlüter, C.D. Fridrich, twórców związanych z życiem artystycznym miasta⁷. Jeśli chodzi o malarstwo epoki Albrechta Pruskiego, to praca Wally Walleranda uwypukla nader istotną dla najwcześniejszej fazy malarstwa na terenie Prus rolę wpływów Dürerowskich⁸. Alfred Rohde w niewielkiej publikacji omówił twórczość XVII-wiecznych malarzy z kręgu Simona Dacha, w szczególności Antoniego Mölera, jak np. jego ołtarz ze sceną Sądu Ostatecznego dla kościoła Steindamm, podkreślając duże oddziaływanie malarzy wędrowców⁹. Wiele ciekawych artykułów poświęconych poszczególnym obiektom zabytkowym ukazało się w miejscowym czasopiśmie „Altpreussische Monatschrift”, jak choćby wzmianki o zamku krzyżackim, kościele Steindamm czy katedrze. Wczesne lata powojenne nie sprzyjały rozwojowi badań nad rejonem Prus Wschodnich. Po przerwie trwającej przez okres działalności jednego pokolenia niemieccy historycy sztuki podjęli ponownie studia nad tymi zagadnieniami. Również polscy badacze coraz częściej podejmowali badania, lecz ze szczególnym naciskiem na sztukę gdańską. Tak zwana druga wersja inwentaryzacji niemieckiej, rozszerzona i zmodernizowana, zainicjowana w okresie międzywojennym, ma swą kontynuację w serii „Bau und Kunstdenkmäler”. W przypadku Królewca jedynym zabytkiem opracowanym przez Friedricha Lahrę jest stary zamek¹⁰. Alfred Rohde zaś opracował złotnictwo królewieckie, gdzie umieścił duży materiał inwentaryzacyjny paramentów liturgicznych, znajdujących się przed wojną w miejscowych muzeach¹¹. Opracowania te są owocem wieloletnich przedwojennych jeszcze badań wybitnych historyków sztuki mieszkających do 1944 r. w Królewcu. Tak jak Willi Drosd, swe monografie wydawali opierając się na własnych domowych dokumentacjach, ocalonych z pożogi wojennej. Problematyka malarstwa, podejmowana w niewielkim stopniu przez polskich badaczy, wymaga

4 W. Gyssling, *Anton Möler und seine Schule. Studien zur Deutschen Kunstgeschichte*, Strassburg 1917.

5 W. G. Studnicki, *Sprawozdanie z wycieczki naukowej do Królewca*, Wilno 1930, s. 1.

6 K. H. Clasen, *Die Bildente Kunst vom 16 bis 18 Jahrhundert*, w: *Deutsche Staatenbildung und deutsche Kultur in Preussenlande*, Königsberg 1931, ss. 384—514; tenże, *Die bildente Kunst im 19 Jahrhundert und in der Gegenwart*, w: *Deutsche Staatenbildung*, ss. 613—622.

7 A. Rohde, *Caspar David Friedrich in Königsberg*, *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 1934, nr 3, ss. 109—119.

8 W. Wallerand, *Altarkunst des Deutschordensstaates Preussen unter Dürers Einfluss*, Danzig 1940.

9 A. Rohde, *Königsberg Maler in Zeitalter des Simon Dach*, Königsberg — Berlin 1938.

10 F. Lahr, *Das Königsberger Schloss*, Bau- und Kunstdenkmäler des deutschen Ostens, Stuttgart 1956, T. B., nr 1.

11 A. Rohde, *Goldschmiedekunst in Königsberg*, Bau- und Kunstdenkmäler des Deutschen Ostens, Stuttgart 1957, T. B., nr 2.

dalszych poszukiwań. L. Pudłowski i Jerzy Domasłowski omówili XIV-wieczne malowidła ściennie z katedry, ilustrujące traktat teologiczny *Speculum Humanae Salvationis*. Autorzy oparli się na barwnej dokumentacji konserwatora prowincjonalnego Prus Wschodnich, obecnie przechowywanej w Archiwum Państwowym w Olsztynie¹². Krystyna Olejnik-Drejas omówiła XVI-wieczne epitaforium pochodzące z katedry. Obraz przypisywany Henrykowi Königwieserowi znajduje się obecnie w Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie. Autorka przedstawiła kompozycję obrazu pod względem ikonograficznym i stylistycznym, sugerując duże wpływy Lucasa Cranacha młodszego¹³. Wiek XVII i XVIII od czasów prac Clasena nie mają prawie żadnych monografii artystycznych oprócz opracowania rzeźby przez H. M. Mühlfordta, zawierającego historyczny rozwój rzeźby królewieckiej od 1255 do 1945 r. Jest to katalog rzeźb o charakterze inwentaryzacyjnym¹⁴. Rzeźbę wcześniejszą omówiono przy okazji monografii rzeźbiarza Wilhelma van den Blocke¹⁵. Katalog zbiorów Muzeum w Olsztynie opisuje obrazy artystów związanych z Królewcem. Są to XVIII-wieczne portrety wykonane przez Fryderyka Klossa i Andreasa Ernsta Knopkego¹⁶. XIX-wieczne środowisko artystyczne Królewca w porównaniu z ośrodkiem gdańskim było słabsze, ale wielu artystów, profesorów szkoły artystycznej w Gdańsku, przybywało do tego miasta, jak choćby Johann Carl Schultz, który był autorem widoków katedry. Inni artyści czynni w Królewcu, tacy jak: Adreas Knorre, Johann Wolf, Carl Ludwig Rund, Julius Knorre, omawiani są jedynie w niewielkich opracowaniach ogólnych. Godna uwagi jest architektura miejska przełomu XIX i XX w. oraz przemiany w dziedzynie tworzenia parków. Problematyka ta nie doczekała się monografii nawet w obrębie Wielkiego Pomorza, zaznaczono jedynie pewne zjawiska.

Przedstawiona literatura nie wyczerpuje problemów artystycznych Królewca; brak materiałów porównawczych i informacji na temat dokumentacji miasta i historii ocalałych obiektów uniemożliwia przeprowadzenie wnikliwych badań. Ważnym wkładem działalności inwentaryzacyjnej jest monografia widoków Królewca zaprezentowana przez Eckharda Jägera w formie katalogu wystawy eksponowanej w kilku miastach niemieckich na przełomie 1987 i 1988 r.¹⁷ O trudnościach, na jakie napotykają badacze, może świadczyć wystawa i towarzyszący jej katalog poświęcony historii Zakonu Krzyżackiego¹⁸. Na wystawie tej, zorganizowanej przez Muzeum Narodowe w Norymberdze, zabrakło obiektów z Królewca, jak też wiadomości na temat zamku czy katedry. Należy zauważyć, że ze zniszczeń wojennych częściowo zachowały się katedra, Mauzoleum Immanuela Kanta, bramy miejskie, kościół pamiątkowy królowej Luizy, fortyfikacje z licznymi bramami i fortami, kościół katolicki w dzielnicy Haberberg, kościół św. Krzyża, a także liczne budownictwo XIX-wieczne. Znane są przypadki ocalałych obiektów z kościołów Królewca, choćby wspomniane epitaforium Nimptscha z katedry, przechowywane w Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie. W zbiorach kościelnych

12 L. Pudłowski, *Czternastowieczne malowidło ściennie z katedry królewieckiej. Z idei późnośredniowiecznych wypraw krzyżowych*. Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 1985, nr 103, ss. 47—51; J. Domasłowski, *Dwa przedstawienia średniowiecznego traktatu teologicznego w pomorskim malarstwie ściennym*, Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 1983, nr 100, ss. 52—54; tenże, *Dwa przedstawienia średniowiecznego traktatu teologicznego w pomorskim malarstwie ściennym*, Rocznik Olsztyński, 1989, t. 16, ss. 271—290.

13 K. Olejnik-Dreja, *Epitaforium Hansa Nimptscha jako ideowo-artystyczny dokument reformacji w Prusach Wschodnich*, Rocznik Olsztyński, 1983, t. 14/15, ss. 9—41.

14 N. M. Mühlfordt, *Königsberger Sculpturen und ihre Meister 1255—1945*, Würzburg 1970.

15 L. Krzyżanowski, *Plastyka nagrobna Wilhelma van den Blocke*, Biuletyn Historii Sztuki, Warszawa 1958, t. 20, nr 3/4, ss. 270—297.

16 K. Wróblewska, *Dawny portret w zbiorach Muzeum Mazurskiego*, Olsztyn 1965, ss. 25—28.

17 E. Jäger, R. Schreiner, *Das Alte Königsberg. Weduten aus 400 Jahren*, Würzburg 1987.

18 *800 Jahre Deutscher Orden. Ausstellung des Germanischen Nationalmuseum Nürnberg*, München 1990.

w Polsce znajdują się znane autorowi prace malarskie pochodzące z epitafiów katedry (odzyskane z rozbitego transportu), wśród których na uwagę zasługuje obraz Abrahama van dem Blocke, przedstawiający scenę obrzezania. W kościele w Samborowie znajduje się ołtarz główny z kościoła Steindamm. Nie istniejące obrazy mają swoją dokumentację w postaci fotografii, a czasami dokumentację konserwatorską.

Wspomniany zbiór szklanych negatywów, znajdujący się w Instytucie Sztuki w Warszawie, sądząc po jego charakterze dokumentacyjnym, stanowi prawdopodobnie część dawnego archiwum konserwatora pruskiego. Obejmuje on fotografie datowane od 1875 do 1944 r., często sygnowane przez autorów wykonujących zdjęcia, np. F. Bittricha, autora dokumentacji fotograficznej wykonanej na zlecenie A. Boettichera, w celu wydania ośmiotomowej inwentaryzacji Prus; są to negatywy bardzo dobrej jakości technicznej (wykonane w latach osiemdziesiątych XIX w.). Na początku XX w. znany historyk sztuki Richard Dethlefsen wykonał m.in. dokumentację katedry po renowacji w roku 1907. Niektóre z tych fotografii zamieszczono w monografii katedry¹⁹. W latach trzydziestych wykonano dokumentację rzeźby i częściowo malarstwa w kościołach Królewca, a także w innych miejscowościach pruskich. Są to fotografie wykonane przez Engelsa Zinka, Wüscha, Ulbricha, Krantha, Sagera. Czasami negatywy reprodukuje rysunki, akwarele, plany, które znajdowały się w bibliotekach w Królewcu.

Największy zbiór obejmuje widoki zamku krzyżackiego; zawiera 129 negatywów. Dokumentacja zamku obejmuje fotografie komnat Fryderyka I, sali moskiewskiej, lustrzanej, tzw. Hirschaal i wiele innych pomieszczeń, łącznie z biblioteką i gabinetami badawczymi²⁰. Monografia Friedricha Lahrsa zawiera o wiele skromniejszy materiał ilustracyjny. Jego praca składa się z dwóch części; w pierwszej autor omówił poszczególne fazy budowy zamku krzyżackiego do początku XVI w., w drugiej zaprezentował obiekt po przebudowie w latach 1525—1536. Duża część pracy poświęcona jest projektem przebudowy wnętrza zamku, wykonanym przez Hansa Wagnera. Niestety, oprócz XVI-wiecznych malowideł ściennych i planów Wagnera nie omówił on późniejszych etapów przebudowy wnętrza, jak: kaplica zamkowa, sala moskiewska czy sala flisaków. Wspomniany zespół negatywów mógłby pomóc w uzupełnieniu monografii zamku, który nie zachował się do dnia dzisiejszego.

Kościół katedralny w Królewcu, położony w części Starego Miasta na wyspie Kneiphof, okolonej rzeką Pregolą, częściowo zachowany w stanie stałej ruiny, góruje swą wielkością nad miastem. Stan obecny budowli jest zły, a zachowanie konstrukcji przed upadkiem zawdzięcza kościół restauracji z lat 1901—1907, przeprowadzonej pod kierunkiem ówczesnego konserwatora w Prusach Wschodnich Richarda Dethlefsena. Pierwotną konstrukcję zbudowano w latach 1297—1302 z inicjatywy biskupa sambijskiego Siegfrieda. W latach dwudziestych XIV w. biskup Johannes der Raum postanowił rozbudować katedrę, którą jeszcze kilkakrotnie powiększono. Najstarszymi malowidłami ściennymi znajdującymi się w katedrze były freski umieszczone w prezbiterium świątyni, odkryte w roku 1833, o czym informuje E. A. Hagen. Jeszcze w XIX w. zostały one zatynkowane, a ponownego odsłonięcia dokonano podczas wspomnianego remontu generalnego budowli. Wtedy to wykonane zostały barwne odrisy sporządzone przez Olbersa, przechowywane obecnie w Archiwum Państwowego w Olsztynie. Podczas konserwacji katedry odkryto w prezbiterium na wysokości trzech metrów na ścianach między oknami dwa rzędy kwater otaczających chór. Treść malowideł, opublikowaną przez Dethlefsena, uznano za ilustrację typu *Biblia pauperum*. Dopiero Walter Seydel oraz Jerzy Przymusiński określili zakres przedstawień ze Starego i Nowego Testamentu,

19 R. Dethlefsen, *Die Domkirche in Königsberg*, Berlin 1912. Egzemplarz tej unikalnej monografii mogłem zobaczyć dzięki pomocy pana Paula Heinricha z Hamburga.

20 Nr inw. 112629—112667.

legendy świętych i sceny symboliczne. Seydel dokonał identyfikacji poszczególnych scen oraz próby rekonstrukcji programu ikonograficznego, wysuwając tezę, że całość składała się ze 168 scen umieszczonych na czterech ścianach prezbiterium, tj. również na ścianie zachodniej, wzniesionej prowizorycznie do czasów rozbudowy korpusu nawowego po roku 1335. Jako wzór dla artysty uznano rękopis bawarski *Speculum Humanae Salvationis* z lat 1330—1340. Teza o podobieństwach stylistycznych i ikonograficznych do malowideł w kościele zamkowym w Malborku została zakwestionowana przez Domasłowskiego. Prace malarskie, datowane na lata 1330—1340, należały do najstarszych znanych zbytków malarstwa ściennego na ziemi pomorskiej. Zachowane przerysy nie oddają w pełni wyrazu plastycznego kompozycji, niemniej można ocenić możliwości kolorystyczne autora. Projektodawcą i fundatorem dekoracji był prawdopodobnie jeden z biskupów sambijskich, mógł nim być Jan Clare z Torunia. Freski zostały zatynkowane już po kilkudziesięciu latach, kiedy chór otrzymał nową dekorację malarską, prawdopodobnie około roku 1400, a w epoce nowożytnej ulegały dalszemu niszczeniu poprzez umieszczenie na ścianach licznych epitafiów i nagrobków.

Najstarszą monografią katedry jest publikacja o charakterze inwentaryzacyjnym Ernsta Augusta Hagena omawiająca historię budowy oraz epitafia i obrazy, które znajdowały się w świątyni na początku XIX w. Na uwagę zasługuje fakt, że autor zamieścił dokładne odpisy inskrypcji poszczególnych epitafiów. Do wspomnianego wydania dołączono tekę z litografiami Ludwiga Eudarda Lütke (1801—1850) oraz Johanna Karla Schultza (1801—1873), w której znajdujemy dokładne ilustracje wnętrza katedry. Zachowany egzemplarz albumu znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie. Wspomniany artysta malarz, Schultz, wykonał obraz olejny przedstawiający wnętrze nawy głównej, który został zakupiony przez króla Fryderyka Wilhelma III do prywatnej kolekcji pałacu Bellevue w Berlinie. Malarz ten, wykształcony w gdańskiej szkole artystycznej, wykonywał wiele widoków wnętrz kościołów i budynków mieszczan gdańskich.

Uzupełnieniem przekazów ikonograficznych katedry są negatywy znajdujące się w Archiwum Instytutu Sztuki w Warszawie oraz albumy fotograficzne w Bibliotece Narodowej. Bogatą dokumentację posiadają epitafia, jak choćby nagrobki Albrechta Pruskiego i jego żony Doroty, epitafium Heilsberga z panoramą Gdańska i inne²¹. Do najstarszych epitafiów znajdujących się w katedrze należy praca, przechowywana obecnie w Muzeum w Olsztynie, wykonana przez Hansa Nimptscha, sygnowana monogramem HK oraz datowana na rok 1557. W centralnej części znajduje się krucyfiks oraz postać donatora umieszczonego po prawej stronie krzyża, w tle zaś widzimy panoramę Królewca należącą do najstarszych widoków tego miasta. Bliskie związki formalne z ołtarzem weimarskim autorstwa Cranachów potwierdzają hipotezę, że autor kształcił się w ich warsztacie.

Na podstawie fotografii wykonywanych wielokrotnie w ciągu kilkudziesięciu lat można prześledzić zmiany, jakie zaistniały w tamtym czasie. Przykładem mogą być zdjęcia fasady katedry, które pokazują różnice widoczne w formowaniu otworów okiennych i szczytu, wynikające z remontu obiektu pod koniec XIX w. Widok fasady ze zbiorów Instytutu Sztuki, sfotografowany przez Bittricha w roku 1886, przedstawia stan obiektu przed konserwacją, zaś fotografia z 1901 r. prezentuje katedrę po konserwacji. Prace rewaloryzacyjne na terenie Prus były dość rozbudowane; zapoczątkowane remontem zamku w Malborku, obejmowały również Królewiec. Również inne zabytkowe obiekty mają swoją dokumentację fotograficzną, np.: bramy miejskie²², cmentarze dzielnicy

21 Nr inw. 112383—112477.

22 Nr inw. 112555—112559.

Kneiphof²³, kościół w dzielnicy Altrossgarten²⁴ — fotografowany przez Bittricha w 1887 r. Dużą część negatywów stanowi dokumentacja architektoniczna poszczególnych ulic miasta. Materiał ten prezentuje ciekawą architekturę XIX-wiecznego Królewca, bogatego w zabytki o charakterze eklektycznym. Uzupełnieniem tych materiałów jest dokumentacja mikrofilmowa tzw. indeksu miejscowości, znajdującego się Marburgu i jej kopia w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie. Okres ten nie ma monografii; sygnalizowano pewne zjawiska częściowo współczesne, częściowo wówczas należące do przeszłości, przede wszystkim w czasopiśmiennictwie kulturalnym, ale były to jedynie sygnały omawianego problemu.

Zaprezentowane materiały fotograficzne stanowią niewielki wycinek zbiorów ikonograficznych Instytutu Sztuki w Warszawie, obejmujących dokumentację obiektów artystycznych. Nieznany zbiór negatywów pochodzących z Królewca stanowi doskonały materiał ilustracyjny do badań nad rozwojem artystycznym miasta. Dopelnieniem ich są fotografie przechowywane w Bibliotece Narodowej, prezentujące inwentaryzację katedry²⁵. Jest to obok niemieckich zbiorów archiwalnych w Getyndze i Marburgu największy zbiór fotografii i negatywów przedstawiających zabytki miasta.

23 Nr inw. 112541—112546.

24 Nr inw. 112489.

25 Biblioteka Narodowa, sygn. IF 15716—15730, 17185—17190, 17602—1629.